

Kósa László (szerk.): Reformátusok Budapesten I–II.

Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról

Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006,
1571 oldal

A Kósa László szerkesztésében két kötetben, 1571 oldalon megjelent, mives kiállítású, monografikus jellegű tanulmánykötet, amely harminckét szerző ötvennyolc írását tartalmazza, hatalmas munka eredménye. A munka itt egyaránt jelenti a távlatos tervezést és a kutatásszervezés napi robotját, a szorgos és pedáns kutatásokat és a nagyvonalú, de határozott kutatásvezetést, folyamatos összehangolást, gondos szerkesztést és a befogadás élményét meggazdagító illusztrációk összegyűjtését és prezentálását is. Az eredmény pedig egy világvárossá növekedő település egyik kisebbségi felekezeti népességének történeti rajza. A magyar főváros reformátusságának ez az átfogó történeti képe különböző műfajú, metodikájú és eltérő léptékű írásokból bontakozik ki.

Viszonylag összefüggő történetet – más-más okból és más-más módon – csak a kezdetekről és a közelmúltról olvashatunk. A kezdetekről, a főváros mai területén a Türelmi Rendelet előtt működött református gyülekezetekről Tóth Krisztina írt új forrásokat is felhasználó, alapos tanulmányt. A reformátusság későbbi történetét alapvetően meghatározta, hogy a hódoltságkori küzdelmes lét végére Budán és Pesten egyaránt pontot tettek azok az 1703-as szabad királyi városi kiváltságlevelek, amelyek e városokban megtiltották a protestánsoknak, hogy ingatlantulajdont, polgárjogot és céhtagságot szerezzenek. Ha az ikervárosok későbbi református historikumának sajátosságait értelmezni akarjuk, kétségtelenül ez az origó. A Türelmi Rendelet pillanatában lényegében nincsenek itt reformátusok. (Még 1806-ban is az 58 000 lakosból csak 211 volt református.) Nincs tehát folytonosság és nincsen hagyomány. Első helyen ezt, a tradíciók hiányát emeli ki Kósa László is a tanulmánykötet olvasásához távlatos szempontokat nyújtó, a fontosabb hangsúlyokat, változásokat előrejelző, kitűnő bevezetőjében. A pesti, úgymond „központi gyülekezet” megalakításáról a „haza szívében” tulajdonképpen az ország négy egyházkerületének konventje döntött 1796-ban, amihez – s majd később az „egész haza templomának” felépítéséhez is – biztosították az országos támogatást. Az indulás különös körülményei paradox módon előlegezik meg a későbbi fordított irányú folyamatokat, amikor Budapest a magyar reformátusok egyik fontos központjává erősödve, meghatározó szerepet játszik majd a magyar reformátusságnak mint entitásnak az újraformázásában.

Az újraalapítástól az 1945 utáni közelmúltig terjedő másfél évszázad historikumát a kötetek írásai sokféle műfaji megközelítéssel igyekeznek megrajzolni. Ezeket sorra véve megállapíthatjuk, hogy a könyvnek kétségtelenül fundamentális elemei az adattárak és a kronológiák. A budapesti reformátusok történetének kronológiája még a jelzett 150 évnél is nagyobb ívet fog át a lutheri tanok 1518-as budai megjelenésétől a 2004 májusában megrendezett első Református

Zenei Fesztivál. A közel öt évszázad történetét bemutató kronológia (1989-ig Kósa László munkája) időrendi keretet, mintegy eligazító vezérfonalat ad a sokszínű tanulmánykötet olvasásához, de önmagában is izgalmas, informatív olvasmány. Szép és gondos munka a főváros területén a kiadvány 2004-es lezárásáig a református önszerveződés nagy teljesítményeként létrejött, összesen ötvennyolc egyházközség tömör (egyenként 2–3 oldal), enciklopédikus bemutatása. Ez tartalmazza a gyülekezet megszervezését, rövid történetét, a templom építéstörténetét, művészeti értékeinek leírását, a beiktatott lelkipásztorok időrendes névsorát, a gyülekezet kiadványait s a vonatkozó irodalmat. A kitűnő adattár, amelyet Millisits Máté készített minden templomról, istentiszteleti helyről, gondosan komponált, jó minőségű külső és belső felvételeket is közöl. A kiadvány megbízható infrastruktúrájához tartozik a Budapest mai területén megjelenő református időszaki sajtó jegyzéke is az 1818-as *Lelkipásztori Tárháztól* 2004 végéig. A 201 tételt abc-rendben közlő adattár Cseh Gizella és Mészáros Borbála munkája.

Az adattárakhoz bizonyos szempontból közeleső műfajt jelentenek a különböző szisztematikus intézménytörténetek. A sort az oktatási intézmények történetével kezdhetjük. Külön tanulmány mutatja be az 1855-ben alapított – de itt csak az 1955-ös centenáriumtól tárgyalt – Budapesti Református Teológiai Akadémiát, az 1859-ben induló Budapesti Református (Lónyay) Gimnáziumot, az 1907-ben fundált Baár-Madas Református Leánynevelő Intézetet, a holland segítséggel 1926-ban létrehozott Julianna Református Elemi Iskolát és a Skót Misszió 1846-tól működő elemijét. Az egyesületek, alapítványok, szeretetintézmények közül kerek intézménytörténetet olvashatunk a reformkor végén megjelenő, a zsidómisszióval indító budapesti Skót Misszióról, amelynek mindvégig fontos szerepe volt a nyugat-európai protestáns egyházi megújulási mozgalmak hatásainak, a személyes hitvalló vallásosságnak, a formális egyháztagok belső misszionálását is segítő új formáknak, s a hitvalló keresztyénségből fakadó szociális érzékenység közvetítésében. Olvashatunk a hasonló, német és svájci hatásokat közvetítő Németajkú Leányegyház hívei által 1859-ben alapított Protestáns Árvaegyletről s az azonos gyökerű, 1866-tól működő Bethesda Kórházzról illetve az ehhez kapcsolódó, 1903-ban megalakult Filadelfia Diakonissza Egyesületről. A 19. század közepén a Skót Misszió és a Németajkú Leányegyház honosította meg Budapesten a vasárnapi iskolák intézményét. Erről a döntően missziói célú, hitébresztő, ugyanakkor ismeretterjesztő és határozottan szociális tartalmú új módszerről, amely az 1880-as évektől Szabó Aladár kezdeményezése nyomán megmagyarosodva nagy hatású mozgalommá vált, Kovács Ábrahám írt tanulmányt. A budapesti református ébredésnek nevezett egyházi megújulást elindító Szabó Aladár kezdeményezéséhez köthető a szintén bemutatott, 1892-es alapítású Lorántffy Zsuzsanna Egyesület is, amelyet kiemelten jótékony céllal Budapest növekvő szegény rétegeinek, a szociálisan rászoruló nőknek és gyermekeknek a támogatására alapítottak. De olvashatunk a tanulmánykötetben a szabadelvű, kultúrprotestáns szellemű Magyar Protestáns Irodalmi Társaságról (1889) és a szabadkőműves, filantróp készítésű Nagypénteki Református Társaságról is (1893).

Az 1859-cel kezdődő s az 1880-as évektől megszorodó egyesületalapítások, mint az erősödő református önszerveződés s ugyanakkor mint a hagyományos egyházi szemlélethez képest új módszerek megnyilvánulásai, fontos szerepet játszottak az egyház és a társadalom közötti modernebb, nagyvárosiasabb kapcsolatrendszernek s az egyházas vallásosság új formáinak kialakításában. Erről győzi meg az olvasót Kósa László átfogó cikke az egyesületeknek a budapesti reformátusság életében játszott szerepéről. Ennek az elemzésnek az eredményeire még visszatérünk, amikor azt taglaljuk majd, hogy a monografikus tanulmánykötet tanulsága szerint a magyar reformátusság entitása jelentős részben budapesti impulzusokra, a nagyvárosi problémákra adott válaszok nyomán kapott újabb mintázatokat. Az intézménytörténeteket a tudományos gyűjteményeknek, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének és a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárának a bemutatása folytatja. Szélesebb értelemben ebbe a sorba illeszkednek az 1909-es Kálvin-jubileumról és az 1934-es budapesti Országos Református Kiállításról, illetve a leghosszabb életű periodikáról, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapról* (1842–1848; 1858–1919), valamint a legnagyobb hatású református sajtóorgánusról, a *Református Életről* (1934–1944) szóló tanulmányok. Az ötvenezer példányt is elérő, egyháztársadalmi és egyházpolitikai hetilapot, a *Református Életet* finom elemzésében Ablonczy Balázs 1940 és 1944 között a budapesti református önépítés lapjaként írja le. A megemlített intézménytörténetek természetesen nem egyforma súlyúak. Van, amelyik mélyebb elemzéssel távlatokat nyitva járul hozzá a budapesti reformátusság történeti rajzához, s van, amelyik pedáns, szolid történetmondással. A feltárt adatok, az elrendezett ismeretek, a gondos levéltári-, sajtó- és szakirodalmi hivatkozások azonban összességükben mindenképpen biztos, hasznosítható alapot jelentenek a jövőben.

A kötet tanulmányainak harmadik nagy műfaji csoportját a kiemelkedő lelkeségéniségekről készült portrék, illetve az egyház életében jeles szerepet vállaló családokról és világiakról írott tanulmányok képezik. Ha szabad egy komoly, tudományos folyóiratban közlendő ismertetésben rendhagyó módon megnyilatkozni, akkor a recenzens bevallja, hogy a súlyos köteteket hazacipelve legelőször ezekre az írásokra vetette rá magát, és ezt nem bánta meg. Nemcsak azért, mert izgalmas volt elmerülni a személyes életsorsok és családtörténetek áradásában, hanem azért is, mert a legjobb portrék impresszív módon egyszerre egyház-, művelődés- és társadalomtörténetnek is tekinthetők. A többnyire személyes forrásokon is nyugvó, a meghatározó eszméket, hiteket, motivációkat, az intencionált cselekvést megelevenítő narratívák olvasása révén átélhetően formálódhatott ki e sorok írójában a magyar reformátusságnak mint entitásnak a fokozatos átalakulása. Erről a változásról néhány intézménytörténeti pillérré is támaszkodva még írunk.

Előbb azonban tekintsük át a tanulmányok még hátralévő, negyedik, egyben utolsó nagy műfaji csoportját, amelyet leginkább hagyományos társadalomtörténeti elemzésnek nevezhetünk. Ezek az írások a mi mostani sorrendünkkel ellentétben a kiadványban *A reformátusok Budapest társadalmában* összefoglaló

címmel, az *Előzmények* utáni első blokkot alkotják. Ez természetes is, hiszen a felekezeti – s ezzel összefüggő társadalomstatisztikai adatok, összefüggések bemutatása mindenképpen a monografikus tanulmánykötet olyan infrastruktúrájához tartozik, ami nélkül a történeti rajz nem érhető. Hat tanulmány tartozik ebbe a körbe. Nagy Áron a Budapest vallásföldrajzára vonatkozó, módszertanilag sok gondot jelentő adatokat gyűjtötte és rendezte össze. Az adatsorok nemcsak a felekezeti arányok változását mutatják be, hanem a városrészek, illetve a kerületek szerinti megoszlásokat is. Nagyon impresszív a reformátusok számának és részarányának folyamatos és egyenletes növekedése az 1813. évi 595-ről (0,8%) az 1949-es 160 ezerre (15,1%). Ha ehhez hozzátesszük azt, hogy a 2001-es népszámlálás során Budapesten 225 ezren vallották magukat reformátusnak, s ez itt a felekezethez tartozók 19,6 százaléka, akkor megállapíthatjuk, hogy a fővárosi reformátusok részaránya fokozatos kiegyenlítődéssel kétszáz év alatt lényegében a nulláról indulva elérte az országos arányokat. Másrészt az is látható, hogy a Budapesten lakó reformátusok száma már 1900-ban meghaladta a hagyományos református központban, Debrecenben élőkét. 2001-ben pedig minden hetedik magyarországi református a fővárosban lakott. Ez a növekedés adja az alapját annak, hogy Budapestről mint református központról is beszélhetünk.

Nagy Áron tanulmányának azt a megoldását, hogy külön tárgyalja a négy legnagyobb felekezet adatsorait, talán célszerűnek is tarthatnánk, ha legalább egy olyan táblázatot szerkesztett volna, amelyekben időmetszetenként mind a négy felekezet szerepel. Akkor nemcsak a számoszlopokat végigbogarászó recenzensnek tűnt volna fel, hogy az 1857. évi százalékok a római katolikusoknál és az izraelitáknál is rosszul illeszkednek az adatsorba. Ha a feltámadt gyanú nyomán összeadjuk a négy felekezet 1857-es százalékarányait, akkor 111,2 % jön össze.

Itt kell elmondani, a tanulmánykötet összeszerkesztésével kapcsolatos talán egyetlen bíráló észrevételünket is. Ennek felvezetéseként azonban először hangsúlyoznunk kell, hogy a tanulmányok összehangolása egészében eredményes. A kötet szerkezetéből adódó egyik legnagyobb gond az volt ugyanis, hogy a különböző portrék, családtörténetek, az intézménytörténetek sora, az adattárak, a társadalomstatisztikai elemzések ugyanannak a történetnek különböző narratívái s egyenként is bizonyos kerekdedségre törekedve, anyagaik, témáik, elemeik, értelmezéseik szükségszerűen kisebb-nagyobb átfedésben vannak egymással. Ezt a problémát összességében kiegyensúlyozottan sikerült megoldani. Az ismétlések azon a minimális szinten vannak, ami feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az egyes narratívák önmagukban is értelemteljesek legyenek. Sőt a recenzensnek, aki az élmény egységét megőrzendő az egész tanulmányfüzért viszonylag rövid idő alatt olvasta végig, az a benyomása, hogy ami ismétlésnek látszik, valójában mind hozzáad valamit a történeti rajzhoz, gazdagítja, mélyíti annak jelentését. A szerkesztés gondos oda- és visszautalásokkal is kiemelte az egymásra mutató, egymást erősítő elemeket. Eltérő adatok, egymásnak ellentmondó értelmezések pedig általában nincsenek a tanulmánykötetben. Apró kis felhőárnyék mind ezekhez képest, hogy a most taglalt felekezeti, társadalomstatisztikai adatokat is

mozgató írásokban előfordulnak eltérő, következetlenül használt számok. Kétségtelen, hogy a polgári kori egyes népszámlálások részben különböző metodikákat használtak. Ennek kezelését azonban az egyes tanulmányok között is célszerű lett volna összehangolni. Csak példaként említjük, hogy a fővárosi reformátusok 1880-as lélekszáma három dolgozatban – nem nagy eltéréssel – de mégiscsak háromféleképpen szerepel.

Kozma István adattárral, statisztikai táblázatokkal is dolgozó tanulmánya (*Reformátusok a budapesti statisztikában*) meggyőzően dokumentálja, hogy a folytonos és egyenletes református növekedést meghatározó módon a fővárosi átlagot többszörösen meghaladó bevándorlási dinamika biztosította. 1880 és 1930 között a növekedési ütem két és félszerese a fővárosi átlagnak. (Érdeemes felvetni, hogy ez a tény tulajdonképpen magyarázatra szorulna.) Meglepő módon a fővárosi reformátusok 1900-tól a természetes szaporulat tekintetében is megelőzték a többi felekezetet. Ezt a szerző helyesen a bevándorlók korösszetételével magyarázza. Hozzátehetjük, hogy feltételezhető az otthonról hozott falusias minta hatása is. Kozma István jól írja le és összességében meggyőzően mutatja be a reformátusok társadalmi összetételének, kulturális jellemzőinek megváltozását az 1880-as évektől kezdődően. A változás fő oka, egy 1925-ös finom megfigyeléseket tartalmazó szociografikus leírás fordulatával élve, a „szegénység tódulása”. A részletekkel azonban sok probléma van. A dolgozat 13. pontja alatti megállapítások egy részéhez ugyanis vagy nincs ezt dokumentáló táblázat (vagy máshol van?) vagy nem könnyen értelmezhető a statisztikai sor, s esetleg nem is pontosan a jelzett összefüggést mutatja. Végül is hajlunk arra, hogy a dolgozatban idézett kiváló vallásstatisztikusnak, Schneller Károlynak van igaza. A felekezeti különbségek statisztikailag kimutathatók, de a felekezeti mint változó hatása nehezen ragadható meg. Ez annak ellenére van így, hogy egyetértünk Kozma István megfogalmazásával: „A felekezetek kollektív tudatot hordozó és magatartást alakító társadalmi aggregátumok.” (109.) Ezen a területen valószínűleg maradt még lehetőség további finomabb elemzésekre.

Bizonyos mértékig a társadalmi szerkezet alakulásához is kapcsolódik a református öngazgatás intézményének, a presbitériumoknak az összetételével foglalkozó két, igen alapos elemzés. Ifj. Bertényi Iván és Kozma István egyébként más-más módszert alkalmazó dolgozataiból látható, hogy mindvégig jellemző marad ugyan az elithez tartozó, magasabb presztízsű elemek dominanciája, de a presbitériumok összetétele távolról mégis követi a református népesség szerkezeti változásait. Kozma István a két világháború közötti időszakra vonatkozóan a területi jellegzetességekkel való összefüggést is kimutatja. Ekkor egyébként a leginkább figyelemreméltó az altiszi réteg viszonylag magas s növekvő presbitériumi jelenléte.

Nagyon érdekes Welker Árpád tanulmánya a vegyesházasságokról és a vallásváltásokról. Elemzéséhez nem csupán a statisztikai adatfelvételeket szedte össze, hanem aprólékos munkával, szisztematikusan feldolgozta a Kálvin téri anyakönyvek bejegyzéseit is. Sok érdekes részlet mellett az írás fő eredménye, hogy a Kálvin téri gyülekezetben kötött házasságok 50–60 százaléka már 1870 előtt felekezetiileg

vegyesházasság volt, majd a 80-as években ez az arány elérte a 70 százalékot. A polgári házasság bevezetése után pedig évtizedeken keresztül az volt a jellemző Budapesten, hogy a reformátusok háromnegyede vegyesházasságot kötött. Ez a magas arány összefüggésben volt egyrészt a reformátusok erősen kisebbségi helyzetével, másrészt a nyitottabb, nagyvárosias viszonyokkal. Nyilvánvaló azonban az is, hogy a jelenség eddig talán nem kellően figyelembe vett módon és mértékben befolyásolhatta a fővárosi reformátusság egész élethelyzetét.

A most tárgyalt, társadalomtörténeti jellegű blokk dolgozatai közül a legizgalmasabb Juliane Brandt *A (buda-) pesti református egyház dualizmuskori adólistái* című írása. Az 1841-es első összeállítástól öt-tíz évenként fennmaradt (felfedezett, összeszedett) listák önmagukban is nagyon érdekesek. Mivel státusz vagy foglalkozás megnevezéseket is tartalmaznak, alkalmasak arra, hogy a pesti gyülekezet számontartott, aktív tagjainak a társadalmi összetételét elemezzük. Egy-egy metszetben (1865–70, 1880, 1900) a szerző ezt az összetételt egybevetette azokkal a statisztikai sorokkal, amelyek az egész (buda-)pesti reformátusság férfi keresőinek összetételéről állnak rendelkezésre. A két adatsor közötti távolságot, annak változásait úgy fogta fel, hogy az mutatója lehet a gyorsan növekvő fővárosba sokfelől jövő és a városban szétszórtan lakó reformátusság egyházi integráltságának, a gyülekezetépítés és az egyházi munka sikerességének. Az egyházi integráció problémaként való felvetése s összekapcsolása az adólistákkal kitűnő gondolat. A pesti reformátusság léthelyzetének egyik legfontosabb dimenziójáról van szó, amikor megállapítjuk, hogy Budapesten a 19. század utolsó harmadában (az egyházpolitikai törvények előtt) még létezik ugyan a népegyházi beleszületés a felekezeti kötelékekbe, de a tradíciók szabályozta népegyházi belenevelődés és az állandósult szokásrendszereken nyugvó benneélés már nem feltétlenül.

Mielőtt ennek az összefüggésnek a nyomvonalán továbbhaladnánk, azért meg kell jegyeznünk, hogy a református egyházfenntartás, egyházi adózás 19. századi helyzetét nem ismerjük pontosan. Az 1881-ben megalkotott egységes Magyarországi Református Egyház zsinati törvényei is elég általánosan fogalmaznak erről, s visszautalnak a helyi jogszokásokra. A helyi jogszokásokról átfogóbb, feltáró munkát eddig csak jóemlékezetű Rácz István írt a Debreceni Tractusra vonatkozóan.¹ Kicsit bizonytalanul azt lehet mondani, hogy a magyarországi református egyházfenntartás leggyakoribb formája a párbér (ágybér) – mint eredetileg az önkéntesség elemét is tartalmazó jogszokás – a parókiális köteléken alapult, s rendszerint a házasságban élők, valamint az önálló háztartással bíró özvegyek és özvegy nők fizették. Hogy az országos segítséggel s részben patrónusi jellegű támogatással induló, többféle hagyományt hozó pesti gyülekezetben pontosan hogyan formálódott ez a jogszokás, az igazából még feltárandó feladat. Lehetséges azonban, hogy az integráltság mértékének mérlegelésénél nem az összes férfi keresők, hanem az összes református házasságos férfiak számát kellene alapul venni. Ki kellene deríteni azt is, hogy mi volt a helyzet a felekezeten kívüli házasságban élőknel. (Csak zárójelben

¹ Rácz István: *Egyház és társadalom*. Debrecen, 2002.

jegyezzük meg, hogy a dolgozat 1. táblázatának a 190. oldalon levő alsó sorába a különbséget jelző számok nyilvánvalóan a felette levő sorból csúsztak le, s az értelmező szöveg is ezeket a hibás számokat használja.)

Visszatérve a népegyház válságának emlegetett témájához, azt gondoljuk, hogy a népegyház vs. hitvalló egyház problematika a tanulmánykötet talán legfontosabb tengelye. Ezt valószínűleg a szerkesztő, Kósa László és munkatársa, Kiss Réka is így láthatták, mert a kötetbe írt tanulmányaik, portréik szinte mindegyike erőteljesen hordozza ezt a tematikát. A két kulcsfogalom definícióját tartalmazza a kiadványba Kósa László által készített, az olvasást, megértést segítő kitűnő, református egyházi fogalmi szótár is. Az ott olvasható meghatározások az eccleziológiai vonatkozások mellett a fogalmak szociológiai tartalmára helyezik a hangsúlyt. Ezeket kicsit bővebben kifejtve s talán távolról indítva azt mondhatjuk, hogy a keresztyén alapon felépülő társadalomalakulásban eleve megvolt a lehetősége annak, hogy a vallás, a politika, a jog, az erkölcs, a gazdaság, a tudomány, a technika, a művészetek stb. autonóm szférákká, önszabályozó rendszerekké alakuljanak. A felvilágosodással, a polgári átalakulással párhuzamosan lendületet vevő funkcionális differenciálódással függ össze a népegyház/hitvalló egyház modellváltás is, mint a vallási szféra autonómmá válásának kifejeződése. A premodern állapot adekvát formája, a népegyház nemcsak azt jelenti, hogy lényegében mindenki természetes módon tagja az egyháznak, hanem azt a szociológiai alakzatot is, hogy egyrészt ez a tagság a lét egészét átfogja, értelmezi, másrészt a tagság beleszületésen, természetes belenevelődésen alapul. Az alakzat meghatározó magva a szokásszerűség és a hagyományozódás. Az egyének igazából nem kell választania, s az egyháznak döntően csak a hagyományos kereteket kell fenntartania és működtetnie. A létszféra autonómiájának kialakulása utáni modern állapotnak megfelelő hitvalló egyház szociológiai működésmódjának meghatározó magja a beleszületéssel szemben a választás. Az egyházhoz, felekezethez tartozás tudatos választáson, döntésen, vállaláson alapul. A döntés alapja a személyes hit. A hitvalló egyház laicizálódott környezetben intenzív és változatos missziói munkával támogatott, rendszeres és elmélyült hitéletet élő hívekből álló egyház.

Ezt a két, tiszta formában nyilvánvalóan csak elméletileg létező modellt a mai vallásszociológia is leírja és használja. Sokszor azonban úgy kezelik, mint ha napjaink legújabb fejleményeiről lenne szó. Magyar vonatkozásban a társadalomtudomány semmit sem látszik tudni a modellváltás több mint százéves előzményéről. Ugyanez az ismerethiány sok tekintetben elmondható a szélesebb értelemben vett történettudományról is. A folyamatok korábbi, jelenségszintű leírása jobbra a döntően eccleziológiai szempontú, felekezeti egyháztörténet-írás keretei között maradt. Kósa László és munkatársai, tanítványai sokat tettek eddig is egy távlatosabb, művelődéstörténeti, társadalomtörténeti beágyazódású, megújított református egyháztörténetért. Mostani munkájuknak – sok fontos részeredmény mellett – legnagyobb heurisztikus értéke, hogy egy újszerű társadalomtörténeti nyelven, a szélesebb tudományosság számára is megelevenítő módon rajzolták meg azt a folyamatot, ahogyan a magyarországi református vallásosság

új modellje a budapesti műhelyben kiforrólódott, Szabó Aladár 1880-as évekbeli fellépésétől 1945-ig. A kötetek különböző tanulmányaiból világosan kirajzolódik, hogy a nyugat-európai eredetű impulzusoknak miért pont Budapesten és a 19. század végétől lett jelentősebb hatása, s miért itt és ekkor kezdték el keresni az új modellhez vezető új megoldásokat, munkaformákat. A kötetlenebb, modern nagyvárosi élet általánossága mellett meghatározó volt a helyi hagyomány nélküliség, a tömeges bevándorlók folyamatos tradícióvesztése, a kisebbségi helyzet, a felekezeti vegyesházasságok magas aránya, a városban belüli szétszórtság, a társadalmi összetétel változása s az egyházi integráció mindezekkel összefüggő problémái. A figyelmes olvasóban a család- és intézménytörténetek, valamint a Szabó Aladárral kezdődő, sajátos társadalomtörténeti jelentést hordozó portrészor által megképződhet maga a megújulási folyamat is. Élettel telhet meg az az elvontan modellváltási kísérletnek nevezett jelenségsor, amely a 19–20. század fordulóján jelentkező, a formális egyháztagnak misszionálni kívánó belmissziói mozgalomtól, az új módszerek, munkaformák, munkaágak Ravasz László-féle intézményesítésén, „egyháziasításán” át a negyvenes évek ébredési hullámaig terjed. (Utóbbihoz különösen fontos Kiss Rékának a *Református ébredés Budapesten* című gazdag leírása, összefoglaló elemzése.)

E megújulás eredménye megjelent a budapesti reformátusság megszerveződésében, ami újabb gyülekezetek létrehozásán, templomok építésén, intézmények fundálásán túl az egyház és a társadalom közötti kapcsolatháló újraszövését is jelentette, s ezzel együtt a hitbuzgalmi és egyháztársadalmi élet megpezdülését. Ezért is nevezi Kósa László a két világháború közötti időszakot a budapesti reformátusság virágkorának. De megjelent a megújulás eredménye abban is, hogy a budapesti műhelyben kipróbált új módszereknek, megoldásoknak, a formálódó modellelemeknek mintaadó szerepük, tovább sugárzó hatásuk lett az egész magyarországi reformátusság számára. Valamint megjelenik ennek a megújulásnak a máig ható eredménye abban is, hogy a református hagyomány, a református identitás mintázata jelentősen megváltozott. Már legfeljebb csak egyik eleme ennek az önképnek az, amit a 19. századi magyar kálvinizmus formált ki a hitelvek helyett a nemzeti eszme, a nemzeti függetlenség és a racionális-liberális progresszióhit felvállalásával. A tanulmánykötetben ez utóbbinak kitérő összefoglalását adja Hatos Pál *Az 1909-es Kálvin-jubileum* című cikkében. A recenzensnek néha az a benyomása, mintha a felekezeti tudományosságon kívüli történészek körében megmaradt volna a magyar reformátusság entitásának ez a rég meghaladott képe. Most jó reménységgel lehetünk, hogy aki elolvassa ezt az ismertetést, s kedvet kap legalább az új modell formálása szempontjából pillérnek tekinthető portrék és dolgozatok tanulmányozásához (Szabó Aladár, Benkő István, Ravasz László, Szabó Imre, Muraközy Gyula, Bereczky Albert, Zsindelyné Tüdös Klára, Soós Géza, Skót Misszió, vasárnapi iskolai mozgalom, összefoglaló cikk az egyesületekről, *Református Élet* hetilap, Kiss Réka cikkei az „ébredésről”, illetve az 1945 utáni fejleményekről), az már más jelentéssel teli entitásként fog tekinteni a budapesti, de a magyarországi reformátusságra is.

A tanulmánykötet nem áll meg 1945-nél, a virágzó budapesti református élet rajzánál. Kísérletet tesz arra, hogy a hetvenes évek elejéig felvázolja a történet folytatását. Az egyházüldözés különböző modellváltásain keresztül körülbelül ekkorra vált teljessé az egyházak pártállami ellenőrzése. Az eredményt Kósa László bevezetője tömören így fogalmazza meg: „Az intézményeitől, vagyontól, társadalmi kapcsolataitól megfosztott, küldetésében durván korlátozott egyház sorsa, bár maradtak hitbuzgalmi és emberi tartalékai, érthetően a hirtelen felgyorsuló hanyatlás lehetett”. (32.) A folyamat fontos részleteit Kiss Réka két utolsó tanulmányából, illetve a Ravasz, Bereczky, Zsindelyné portrék befejező részeiből ismerhetjük meg. Kósa László joggal hangsúlyozza a korszak egyházi, vallási életének kutatásával kapcsolatos sokféle nehézséget, s okkal nevezi e munkát úttörőnek. Kiss Réka kitűnő úttörése azonban máris igen magasra tette a mércét. A sokféle forrás feltárása, felhasználása, a nehezen hozzáférhető levéltári anyagokig, a források megbízható, finom, hajlékony kiaknázása, az értelmezések tágassága és intellektuális ereje, az ívek bátor meghúzásával összeférő megértés és tapintat mind-mind hozzájárul ahhoz, hogy bizvást megállapíthatjuk, Kiss Réka szilárd alapokat, eligazodási pontokat rakott le a későbbi kutatásokhoz. Nagy nyereség lenne, ha a megkezdett munkát folytatná.

Megjegyezzük még, hogy a nagy gonddal és attraktívan illusztrált kiadványhoz névmutató valamint mindkét kötet elején teljes egészében közölt magyar nyelvű, illetve a második kötet végén angol nyelvű, jól tagolt tartalomjegyzék is tartozik. Kósa László szerkesztőnek és munkatársának, Kiss Rékának monografikus jellegű tanulmánykötete megbízható adattáiraival, kronológiájával, informatív és távlatos intézménytörténeteivel, izgalmas vallás- és társadalomstatistikai elemzéseivel, újszerű társadalomtörténeti műfajt jelentő kitűnő portréival, a népegyház/hitvalló egyház nagyobb léptékű problematikájának felmutatásával, a református entitás átmintázódásának rajzával és a kommunizmus alatti magyarországi református egyháztörténet fő vonalainak meghúzásával hatalmas munka, tiszteletreméltó, kitűnő teljesítmény, sarkalatos mű. Csak sajnálhatjuk, hogy a könyv háttérét adó kutatási programot finanszírozó Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok immáron törölte a társadalomtudományokat a támogatottak köréből.

Kovács I. Gábor